

ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ АКАДЕМІКА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК М.В. ПТУХИ (1984–1961)

Літописний звід наукових досягнень буде тим повніший і багатший, чим повнішими й точнішими будуть наукові біографії окремих особистостей, сукупність праць яких становить золотий запас загальної наукової думки. На жаль, до літопису науки нерідко додаються неповні, а то й неправдиві відомості про вчених. Навіть в Curriculum vitae найвидатніших особистостей, корифеїв науки, досі залишаються не висвітлені об'єктивно, не реставровані науково достовірно цілі періоди життя, раніше неправдиво витлумачені, а то й зовсім вилучені із наукового обігу.

У цьому розумінні й науковий життєпис академіка Михайла Васильовича Птухи потребує істотних уточнень та поповнення його новими достовірними відомостями. У радянські часи біографи М.В. Птухи, з причин цілком зрозумілих, не згадували про круті повороти долі на життєвому шляху вченого. І Михайла Васильовича в усіх енциклопедичних виданнях і найповніших на ту добу нарисах подавали як цілком благополучного і успішного радянського ученого, лояльного до радянської влади, щедро пошанованого урядовими нагородами та вченими званнями. Таким він постає і в нарисі «Михаил Васильевич Птуха. 1884–1961. Библиографический указатель». Вступительная стаття П.И. Пустохода. Составила Е.С. Ровнер, (1963) [1], і в «Ученых записках по статистике» [2], які випустило у тому ж 1963 р. видавництво АН СРСР, і у виданнях серії «Видатні вчені Української РСР», зокрема у «Вибраних працях» М.В. Птухи (1971) [3].

Та й сам М.В. Птуха, підбиваючи загальні підсумки своїм науковим заняттям до 75-річчя від дня народження (1884–1959), у передмові («От автора») до фундаментальної праці «Очерки по статистике населения» (1960) [4] і натяком не обмовився про свої далеко не прості стосунки з радянською владою, яка мала до нього серйозні претензії і в 1921 р. (перший арешт; деякі джерела помилково віднесли його до 1923 р.), і в 1938 р. – періоду розгрому Демографічного інституту та репресій щодо його співробітників.

Після 1991 р., в Україні Незалежній, з'явилося немало друкованих видань, у тому числі підручників і посібників для вищих навчальних закладів економічного профілю, у яких подаються загальні відомості про карне переслідування М.В. Птухи та розгром його наукової школи. Деякі видання інформують про це немовби мимохідь, попутно. Так, автори книги «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» [6] В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов і С.В. Кульчицький, розповідаючи про боротьбу наркома освіти УСРР В.П. Затонського проти «націоналістичних ухилів» у середовищі української інтелігенції, лише побічно згадують, що «академік ВУАН М.В. Птуха наразився на образи через свій виступ на похоронах академіка Р. М. Орженецького (правильно: Орженецького. – М. Шпиталь). Добре звідали, що буває за «апологію капіталізму» академіки ВУАН К.Г. Воблій і М.Н. Яснопольський (правильно: Л.М. Яснопольський. – М. Ш.). (Названа праця, с. 249).

Наукова, науково-організаційна робота та педагогічна діяльність академіка М.В. Птухи постане перед нами в усій своїй новаторській цінності, духовній значу-

шості — як праця істинно подвижницька тільки за умови з'ясування особливостей часу та обставин, що супроводили вченого у його житті. Йдеться про феноменальне працелюбство і працездатність, дослідницьку цілеспрямованість, енциклопедичну обізнаність та гранично високу фізичну й психічну витривалість, завдяки чому ця мужня людина не похитнулася перед найтяжчими життєвими випробуваннями.

Для того, щоб з'ясувати характер і нібито тяжкість «провин», які стали підставою для погромної критики академіків М.В. Птухи, К.Г. Воблого, Л.М. Яснопольського та багатьох інших учених з боку наркома освіти В.П. Затонського на січневій сесії ВУАН (1934 р.), згадаймо, що сесія відбувалася в обстановці потужного нагнітання масового психозу, який супроводжувався загостренням класової боротьби.

Нарком освіти УСРР В.П. Затонський виступив на сесії з доповіддю в контексті програми «національно-культурного будівництва і боротьби проти націоналізму». Це був справжній погром усієї академічної науки. «Класово-ворожа діяльність II відділу ВУАН» — так дослівно було сформульовано назву другого підрозділу доповіді наркома, випущеної потім окремою брошурою [7]. «Цікаво відзначити, — повідомляв В.П. Затонський, — що навколо петлюрівського прапора почали об'єднуватись на Україні всі контрреволюційні елементи, в тому числі і російські білогвардійці, бо на даному етапі і внутрішній контрреволюції, хоч якою б кольору вона була, і зовнішнім інтервентам в їх планах нападу на Радянську Україну, а значить і на СРСР, потрібне ідеологічне жовто-блакитне прикриття. До того ж достатньо гострої відсічі цьому українському націоналізмові за останні кілька років не було. З усіх цих причин український націоналізм став на даному етапі головною небезпекою...» [7, с. 28].

Що стосується учених-економістів, то нарком проявив тут свою надпильність і класово-чутливу надпроникливість навіть у найтонших, як він висловився, «дрібничках». Тут дісталось в прямому розумінні і мертвим, і живим. «Немає змоги, — говорив В.П. Затонський, — розбирати всю продукцію Академії за всі роки. Але ось які риси та рисочки пробиваються навіть у «дрібничках»: хоронять акад. Р.М. Орженцького; акад. Птуха в своєму некролозі підкреслює: «Провідною думкою покійного було, що економічні явища являються лише одним із видів психічного явища, а економічні цінності — це цінності психічні, що кількісно дорівнюють одне одному». Дісталось тут академіку М.В. Птусі, зокрема, і за «гріхи» 1919 р. «Акад. Птуха спробував тут на некролозі Туган-Барановському доводити свої ідеї. Я цей некролог читав і навмисне не згадував тут про нього. Навіщо нам тут згадувати, що писав Птуха в 1919 році? А ось некролог Орженцькому — це вже значно пізніший (1923 р. — М. Ш.). Тут як у краплі води видно яскраві риси поглядів самого Птухи. Ніхто не забороняє йому ставитися з співчуттям до особи Орженцького, але ж він співчуває теорії Орженцького, що, як відомо, явно ідеалістична. Про який марксизм тут може мова мовитися? Це доводить, що акад. Птуха далеко і далеко ще не перебудувався, з його промови видно, що він і не збирається так швидко розставитися із своїми старими поглядами» [7, с. 51].

На голову академіка М.В. Птухи тяжкі звинувачення посипалися, передусім, за симпатії Михайла Васильовича до академіка М.І. Туган-Барановського. У 1930-х роках «чисті марксистки» характеризували останнього вже не так, що він є «русский экономист, историк, один из легальных марксистов», а «открытый защитник капитализма». Ім'я М.І. Туган-Барановського вже було занесено до реєстру «ворогів народу», і вся наступна критика мала бути підтвердженням того, що Туган-Барановський справді є «открытым защитником капитализма», «шкідником», «ворогом народу», а академік М.В. Птуха — симпатик цього «ворога народу».

У промові, виголошеній в 40-й день після кончини вченого (1919 р.), Михайло Васильович оцінив його як економіста [5]: «Дать сколько-нибудь полную характеристику Михаила Ивановича, как экономиста, не только не по силам мне в настоящее тя-

желое для спокойной научной работы время, но его даже, на мой взгляд, невозможно сделать сейчас вообще. Поле его научной деятельности так широко, значение его для политической экономии, вообще, и разных ее отделов, в частности, настолько велико, что только будущим поколениям экономистов можно будет вполне объективно и точно оценить труды М. И. и установить влияние его на развитие экономической мысли. Я ограничусь здесь лишь коротким наброском наиболее существенного, что дал современной науке мой великий учитель...» (Там само).

Плюралізм наукового мислення з урахуванням різних теорій, концепцій, доктрин, зокрема в економічній науці, був неприйнятний для ортодоксальних марксистів. Їхні догмати не підлягали критичному осмисленню. Тому-то посмертне пошанування пам'яті академіка М.І. Туган-Барановського професором М.В. Птухою й через п'ятнадцять років було йому недоброзичливо пригадане. Нетерпимість більшовиків до М.І. Туган-Барановського і кожного, хто йому симпатизував, пояснюється самодостатністю вченого, його незалежною науковою позицією.

Світову славу М. І. Туган-Барановському принесла магістерська дисертація, присвячена дослідженню господарських криз в Англії в ХІХ ст. Яскрава постать М.І. Туган-Барановського на видноколі здобутків світової економічної думки захоплювала й професора М.В. Птуху. Він оцінював творчу спадщину академіка за рівнем найвищих наукових критеріїв. Тому й наразився не тільки на образи з боку наркома освіти УСРР В.П. Затонського, а й на подальші «орговисновки»: у 1938 р. академіка М.В. Птуху було заарештовано за постановою, яку 20 лютого 1938 р. виніс «оперуполномоченный отдела УГБ НКВД УССР Хромой, рассмотрев материалы по обвинению гр. Птухи Михаила Васильевича, 1884 года рождения, директора ин-та демографии АН, в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54–6, 54–8, 54–11, выразившихся в том, что он является участником украинской националистической организации и подозревается в шпионской деятельности».

Постанова від 8 березня 1938 р. свідчить: «оперуполномоченный 4 отдела УГБ НКВД УССР Латков нашел, что произведенными следственными действиями установлено, что Птуха является участником антисоветской украинской националистической шпионской организации, проводил в целях организации вредительскую деятельность и подготовлял вооруженное выступление» (Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Учетно-архивный отдел КГБ при СМ УССР. – Дело №817 (39676ФП) [8].

Уся Всеукраїнська Академія наук була накрита щільним «вогнем марксистської критики». Назви їхніх статей зберігаються у Х фонді Інституту Рукопису (ІР) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України [1–11].

Вже самі назви статей звучать як кулеметні черги: різкі і точні, і довгі, а головне – на смертельне ураження. «ворогів народу». Пасічник, Нагорний, Кравчук, немовби узагальнюючи завдання наступальної кампанії, невтомно закликають до посилення класової боротьби та підвищення пильності.

Посильні кроки зробили й інші «корчувальники націоналізму». Та якщо Гарцман (Брук) Б.М. не вдається до з'ясування природи й походження «буржуазності» академіка М.В. Птухи, то Вірник Ф.Д. і Руденко П.Т. у статті «Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики», з'ясовуючи суть соціально-економічної концепції академіка М.В. Птухи, заглибилися аж до «тих його ідеологічних джерел, під впливом яких ак. Птуха сформувався як вчений». Вони прямо заявляли, «що школа, яку пройшов і яку ретельно й послідовно репрезентує до сьогодні, – це буржуазна школа ідеалістів-філософів, починаючи від Канта і кінчаючи Риккертом і почасти Віндельбандом (від Канта запозичено етику, а від Риккерта філософські

основи соціології); це буржуазна школа економістів в особі Туган-Барановського, Орженського (правильно: Орженцького. – *М. Ш.*) та інш. і, нарешті, – спеціальна школа теорії і методології статистики в особі Борткевича, А.А. Чупрова, І.І. Кауфмана та ін. «Сузір'я», як бачимо, досить виразне за своїм теоретичним спрямуванням. Зформувавшись в колі ідей цього «сузір'я» як науковець, акад. Птуха з кола цих ідей ніколи більше й не виходив» [9].

Неспроможні піднятися до рівня наукового мислення як самого академіка М.І. Туган-Барановського, так і наукових оцінок, даних цьому вченому М.В. Птухою, Вірник Д.Ф. і Руденко П.Т. підмінюють наукові доводи підтасовками, приписуючи погляди М.І. Туган-Барановського самому М.В. Птусі (останній, аналізуючи праці свого вчителя, переказував їхній зміст своїми словами).

Культуру наукової дискусії визначає як загальний рівень етичної вихованості опонентів, так і конкретно фахова готовність сторін вести діалог на рівні новітніх знань із предмета, що обговорюється.

Такої готовності не спостерігаємо за Майком О.С. – автором статті «Про буржуазно-реставраторські концепції з питань народно-господарчого планування у виданнях економічних установ ВУАН» [10]. Висновки, забарвлені політично тріскучими фразами, тут також одразу (наперед) підмінюють аргументи наукової доказовості. Майко О.С., як і всі інші критики, яких ми називаємо, категоричний: «Як і на інших ділянках економічного фронту ВУАН, так і в питаннях розвитку продукційних сил та їх планування, що знайшли своє висвітлення в «Бюлетенях» та «Наукових працях» Комісії по вивченню продукційних сил України (скорочено «УКОПС»), втілена пропаганда ворожих пролетаріатові буржуазно-шкідницьких настанов, спрямованих проти нашого соціалістичного будівництва». Майко О.С. також дістає всіх і вся, одразу й загалом. «УКОПС» розгорнула свою роботу починаючи з 1926 р. в складі академіків Воблого і Яснопольського та низки професорів, як от Ярошевича, Страшевського, Філіповича, Кривченка та ін. Все це «старі знайомі», ім'я яких пов'язано з «науковою продукцією» не лише ВУАН, яка гучно вже пролунала по Україні, як продукція шкідницька» [10].

Тут ми обмежуємося лише посиланнями, які стосуються академіка М.В. Птухи. Майко О.С. пише: «...Ми хочемо висвітлення ставлення наукових завдань (видань? – *М. Ш.*) ВУАН до відвертих класових ворогів пролетарської революції, які в виданнях ВУАН висвітлюються як «великі люди», «вірні товариші», «дорогі вчителі» тощо, і цим повністю завершити характеристику контрреволюційного обличчя авторів цих «наукових» видань ВУАН». «В некролозі акад. Р. М. Орженецькому (правильно: Р. М. Орженцькому – *М. Ш.*), написаному академіком Птухою, вихваляється відвертий ворог пролетарської революції, як «геніальний чоловік», «дорогий вчитель». В некролозі Орженському (друге спотворення справжнього прізвища відомого вченого. – *М. Ш.*) академік Птуха пише: «Спи ж, любий друже, вірний товаришу, дорогий вчитель. Хай пухом буде тобі тая земля, що за живоття твого була тобі за лиху мачуху. Ми ж за тебе згадуватимемо, вчимось у тебе».

Класовою непримиренністю перейнята і стаття Кравчука І. «Апологетика дворянсько-поміщицького господарства» [11]. Він не просто розкритикував академіка К.Г. Воблого – його стаття звучить як обвинувальний висновок слідчого зі справ кримінальних. Працям академіка К.Г. Воблого дав оцінку академік М.В. Птуха у низці відгуків. Це «Аннотации к главнейшим трудам академика К.Г. Воблого». (У співавторстві з Середенком М.М.). 1943. Машинопис. 4 арк. [5] – ІР НБУВ НАН України, ф. ХХХVIII, од. зб. 184; «Отзыв о научной, преподавательской деятельности К.Г. Воблого». 1943. Машинопис. 2 арк. [2]. Зокрема, в «Отзыве...» М.В. Птуха пише: «В лице акад. К.Г. Воблого мы имеем выдающегося организатора, выделяющегося

высокой культурой труда... Акад. К. Г. Воблый и в настоящее время, несмотря на свой пожилой возраст, ведет широкую научно-исследовательскую, научно-популярную и научно-организационную работу. Все сказанное позволяет представить его кандидатуру на соискание Сталинской премии по совокупности работ».

До розряду матеріалів, написаних з метою завдати смертельного удару Всеукраїнській Академії наук як центру контрреволюції, розсаднику націоналізму й фашизму, збіговиську саботажників і шкідників, відносимо й серію оглядів та звітів про науково-дослідницьку діяльність установ економічного циклу ВУАН. Вони представлені в рукописному варіанті, без підписів та дат написання.

У звіті «Роль наукової продукції Економічному циклу ВУАН в системі науково-дослідних установ УСРР та СРСР» [13] зроблено спробу узагальненої оцінки діяльності історичного та економічного відділів ВУАН, тобто «забезпечити всіма своїми установами всебічність наукового обслуговування всіх ділянок радянської економіки». Автор (автори) констатує, однак, що за результатами діяльності і в науці, і в практиці соціалістичного будівництва Економічний цикл не може посісти провідне місце в науково-дослідній системі «не тільки в СРСР, але і в УРСР, навіть у Києві».

Що стосується якості випущеної продукції, то, на думку укладачів звіту, «в переважній масі своїй вона базувалася на засадах буржуазної методології, відкрито або замасковано проводила буржуазні концепції», через те «взагалі не була позитивна, навіть часто шкідлива, оскільки висвітлювала питання радянської економіки в дусі буржуазної науки, прислужувалась не соціалістичному будівництву, а озброювала ворогів соціалістичного будівництва», — вважає анонімний автор звіту «Роль наукової продукції Економічного циклу в системі науково-дослідних установ УРСР і СРСР» [ф. X, од. зб. 239].

У 22 фонді Інституту архівознавства НБУВ НАН України (оп. 1, од. зб. 36) зберігається «Промова Птухи М. В. з приводу критики й самокритики» [14]. Машинопис з авторськими правками. Укр. мова. 1934. 74 арк. Це «спроба дати посильну відповідь» на звинувачення, які М. В. Птусі були пред'явлені у виступах на січневій сесії ВУАН у 1934 р. Промова академіка, на протигагу огульним виступам його опонентів, відзначається толерантністю та аргументованим поясненням позиції вченого, звинуваченого у його відстороненні від соціалістичного будівництва та неучасті у публічних виступах.

На ці закиди М. В. Птуха відповів: «... Я не любитель фраз, якими так часто замінують дії. На мою думку, самий переконливий доказ — це дія й життя людини. Отже, для мене зовсім незрозумілий виступ т. Вірника, який запитує мене, як я відношусь до соціалістичного будівництва. Нібито це ставлення вимірюється виступами людини. На це я можу тільки сказати, що я увесь час брав і беру безпосередню участь у цьому будівництві як демограф, про що, я гадаю, добре відомо навіть декому з присутніх. Мало того, у мене склалося тверде переконання, що словами ні в якому разі не можна надавати ваги за наші часи. Історія ВУАН яскраво про це свідчить. Ми знали тут «безпартійних комуністів», що тероризували скромних робітників науки, які працювали на користь соціалістичному будівництву, бачили десятки колишніх партійних і безпартійних «діячів», що під революційною фразою переховували контрреволюційну суть і які насправді вели підривною роботу. Отже, саме ці люди перші виступали на всяких зборах...».

У нашому нарисі ми кинули тільки загальний погляд на проблему реабілітації доброго імені колишньої ВУАН, нині Національної академії наук України, а також доброго імені славетних учених, честь і гідність яких була зганьблена наркомом освіти УСРР В. П. Затонським на січневій сесії ВУАН 1934 р. та в серії наклепницьких статей, написаних «захисниками справжнього марксизму».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вірник Д.Ф., Руденко П.Т.* Демографічний фронт ВУАН під вогонь марксистської критики. – НБУВ, Інститут Рукопису, ф. X, од. зб. 1047.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Учетно-архивный отдел КГБ при СМ УССР. – Дело №817 (39676ФП)
3. *Гарцман (Брук) Б.М.* Великодержавний шовінізм у блоці з українськими націоналістами на економічній ділянці ВУАН. – НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1048.
4. *Гарцман (Брук) Б.М.* «Демографія» на службі капіталістичної реставрації. До критики буржуазно-реставраторських націоналістичних настанов акад. Птухи й Демографічного інституту ВУАН. – НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1049.
5. *Горенштейн.* Буржуазна теорія грошей і кредиту на Україні. НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1050.
6. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
7. *Затонський В. П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму / В.П. Затонський // Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН. – К.: Вид-во Всеукраїнської Академії Наук, 1934. – 63 с.
8. *Кравчук І.* Апологетика дворянсько-поміщицького господарства. – НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1051.
9. а) *Майко О. С.* Про буржуазно-реставраторські концепції з питань народно-господарчого планування у виданнях економічних установ ВУАН;
б) *Гарцман.* Доповідна записка до Неодмінного секретаря ВУАН. – НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1052–1053.
10. *Михаил Васильевич Птуха.* 1884–1961. Библиографический указатель. Вступительная статья П.И. Пустохода; Составила Е.С. Ровнер. – К.: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1963. – 39 с.
11. а) *Пасічник, Нагорний, Кравчук.* Викорчувати буржуазний націоналізм на економічній та аграрній ділянках ВУАН;
б) *Нагорний.* Доповідна записка до Неодмінного секретаря ВУАН. – НБУВ, ІР, ф.Х, од. зб. 1054–1055
12. *Птуха Михайло,* акад. Академик Роман Михайлович Орженцький / Акад. Михайло Птуха // Записки Соціально-Економічного Відділу ВУАН. – 1926. – №2 – 3. – С. 1–19.
13. *Птуха М.В., Середенко М.Н.* Аннотации к главнейшим трудам академика К. Г. Воблого / М.В. Птуха, М.Н. Середенко. – Інститут рукопису НБУВ НАН України. – Ф. XXXVIII, од. зб. 184.
14. *Птуха М.В.* Вибрані праці / М.В. Птуха. – К. : Наукова думка, 1971. – 412 с.
15. *Птуха М.В.* Очерки по статистике населения / М.В. Птуха. – М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 459 с.
16. *Птуха М.В. М.И. Туган-Барановский как экономист / М.В. Птуха // Інститут Архівознавства НБУВ НАН України. – Ф. 22, оп. 1, од. зб. 12. – Опубл.: Кооперативна зоря. – К. – 1919. – № 4–5.*
17. *Птуха М.В.* Отзыв о научной, преподавательской деятельности К.Г. Воблого / М.В. Птуха. – Інститут Рукопису НБУВ НАН України. – Ф. XXXVIII, од. зб. 185.
18. *Птуха М. В.* Промова з приводу критики й самокритики / М.В. Птуха. – Інститут Архівознавства НБУВ НАН України. – Ф 22, оп. 1, од. зб. 36.
19. Роль наукової продукції Економциклу ВУАН в системі науково-дослідних установ УСРР та СРСР».
20. Ученые записки по статистике. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т. VII. – С. 321–333.

*М.І. ШПИТАЛЬ,
аспірантка Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*